

การวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของครูดนตรีไทยกับหลักคำสอนในศาสนาพุทธ

An Analysis of the Relationship Between Thai Classical Music Teachers and the Teaching Principles In Buddhism

มาศสุภา เพชรรักษ์¹

บทคัดย่อ

การวิจัยเรื่องนี้มีวัตถุประสงค์ เพื่อศึกษาเรื่องครูดนตรีไทย และเพื่อวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของครูดนตรีไทยที่เกี่ยวข้องกับหลักคำสอนในศาสนาพุทธ โดยใช้วิจัยเชิงคุณภาพ โดยการประมวลเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง และการสัมภาษณ์

ผลการวิจัยด้านครูดนตรีไทย พบว่า ครูดนตรีไทยมี 2 ประเภท คือ ครูที่มีเฉพาะจิตวิญญาณหรือดุริยเทพมี 3 องค์ ได้แก่ พระวิษณุกรรม พระปัญจสิงขร และพระประคนธรรพ และครูดนตรีไทยที่เสียชีวิตไปแล้วที่เกิดอยู่ใน ภูมิต่าง ๆ ทั้ง 31 ภูมิตามหลักคำสอนในศาสนาพุทธ ส่วนครูที่เป็นมนุษย์ ได้แก่ ครูที่ทำหน้าที่สอนดนตรีไทยในปัจจุบันทั้งสอนโดยตรงและโดยอ้อม ครูที่สอนดนตรีไทยโดยตรง ได้แก่ ครูที่สอนในสำนักดนตรี บ้านดนตรี โรงเรียนสอนดนตรี และสถาบันการศึกษาทุกระดับ ส่วนครูที่สอนดนตรีไทยโดยอ้อม ได้แก่ ครูพักลักจำ หมายถึงนักเรียนไม่ได้เรียนดนตรีไทยโดยตรงจากครูเหล่านี้ แต่จำวิธีการบรรเลงหรือได้รับความรู้และประสบการณ์ด้านดนตรีไทย โดยผ่านบุคคล ผ่านสื่อต่างๆ เช่น หนังสือ แถบบันทึกเสียง วีซีดี โทรทัศน์ วิทยุ และสื่ออื่นๆ และครูดนตรีไทยอีกประเภทหนึ่งคือครูที่ประดิษฐ์เครื่องดนตรีไทยให้นักดนตรีใช้บรรเลง จุดศูนย์กลางของครูดนตรีไทยเริ่มที่ภาคกลางก่อน จุดศูนย์กลางอยู่ที่กรุงเทพมหานคร ต่อเมื่อ พ.ศ. 2475 จนถึงปัจจุบัน ได้ขยายการจัดการศึกษาดนตรีไทยไปสู่ส่วนภูมิภาค ทั่วประเทศไทย ครูดนตรีไทยได้กระจายออกสู่ส่วนภูมิภาคด้วย ส่วนการสอนของครูดนตรีไทยยังใช้วิธีการสอน แบบมุขปาฐะเหมือนเดิม แต่ประยุกต์การสอนให้เข้ากับยุคสมัยคือนำโน้ตหรือเทคโนโลยีใหม่ๆ มาใช้เพื่อช่วยจำมากยิ่งขึ้น เพราะเทคนิคการสอนดนตรีไทยบางอย่างไม่สามารถบันทึกโน้ตได้ และครูดนตรีไทยเชื่อว่าศิลปะที่แท้จริงจะเริ่มตอนที่จิตก่อนแล้วแสดงออกทางกายด้วยวิธีการบรรเลงและวาจาด้วยวิธีการขับร้อง จึงเป็นศิลปะที่สมบูรณ์แบบ

ส่วนหนึ่งของการสอนดนตรีไทยจะให้ความสำคัญของครูมาก กิจกรรมที่แสดงออกถึงความเคารพ ความกตัญญูต่อครูคือการไหว้ครูดนตรีไทย เป็นพิธีกรรมที่สืบทอดมาทุกยุคทุกสมัยจนถึงปัจจุบัน ในทางดนตรีไทยเชื่อว่าครูดนตรีไทยทั้ง 2 ประเภทมีจริง การแสดงความเคารพต่อครูเป็นการแสดงออกทั้งทางกาย ทางวาจา ทางใจ โดยการไหว้ครูก่อนและหลังการบรรเลงดนตรีไทยทุกครั้ง และพิธีกรรมไหว้ครู ก่อนเข้าศึกษา ขณะที่กำลังศึกษาและสำเร็จการศึกษาดนตรีไทยแต่ละระดับ ส่วนความสัมพันธ์ของครูดนตรีไทยกับหลักคำสอนในศาสนาพุทธ พบว่า ความแตกต่างของทุกพฤติกรรมในชีวิตส่วนตัวและชีวิตด้านดนตรีไทย เกิดจากผลการกระทำของครูเอง (วิบากกรรม) ตามกฎแห่งกรรม และการเปลี่ยนแปลงใดๆ ในชีวิตของครูเหล่านี้ทั้งด้านส่วนตัวหรือด้านดนตรีไทย เป็นเรื่องปกติ เพราะทุกสิ่งทุกอย่างทุกพฤติกรรม ทุกความรู้สึกนึกคิดของครูดนตรีไทยอยู่ภายใต้กฎธรรมชาติ

¹ อาจารย์ ประจำคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏเลย

อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา หมายถึง ทุกสิ่งทุกอย่างไม่มีสิ่งใดเที่ยงแท้แน่นอน ทุกสิ่งทุกอย่างเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา และทุกสิ่งทุกอย่างไม่มีตัวตนที่แท้จริงทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม ตามหลักคำสอนในศาสนาพุทธ

คำสำคัญ : การวิเคราะห์ ความสัมพันธ์ ครูดนตรีไทย ศาสนาพุทธ

Abstract

This research aims to study the classical music teachers, and to analyze the relationship of Thai classical music teacher related to the Buddha's Principles (Dhamma). Qualitative research was used, and the data was collected from related documents and research and from the interview.

The study found that Thai classical music teachers can be generalized into 2 types; the first type was spiritual teachers consisted of 3 gods ; Phra Vishanukum (Vishvakarman or Witsanuphrom), Phra Parakontun (Gandharva), and Pra Panjasingkorn, and Thai classical music teachers who died and reincarnated in 31 spiritual worlds as told in Buddha's Dhamma, and the second type was the Thai classical teachers in the physical world who teach music directly or indirectly. The teachers who directly teach music included the teachers of the music center, music house, music schools, and every level of educational institutes. The teachers who indirectly teach music included that of Kru-Pak-Lak-Jam which means all kinds of materials or things that teach music to people in term of giving experiences, or knowledge through musical performers or media such as books, records, VCD, television, radio, and others. Another kind of teacher was the Thai musical instrument inventor who made the instruments for the musician or other people to play. The center of music was originated from the central region, Bangkok was the place. Later, in 1932 – present, the music education was spread to other regions throughout Thailand, and so do the music teachers. The teaching method of Thai classical music teacher was still by Oral Tradition but with the application of teaching method for the suitability of the current situation by the use of notes and new technologies to help memorizing the music. Some teaching methods of Thai music cannot be recorded, and Thai classical music teachers believe that the real art begins in the mind of people first, and then the art will be expressed with the physical act such as playing and singing which is the perfect result of art.

For Thai classical music teaching, the important part was paying respect to the teachers, gratefully, by paying homage to the teachers. Such respect was a ceremony that had been performing for a long period of time. In the context of Thai music, it was believed that the 2 types of teachers do exist. Paying homage was through the physical action, speeches, and mind. The “Wai Kru” will be performed before the show and after the show, and “Wai Kru” ceremony will be done before the study, during the study, and after the graduation of each level.

For the relationship between Thai classical music teachers and the teaching principles in Buddhism, the study found that the differences in behaviors and the life of Thai music were the results from the teachers' action

regarding the Principles of Karma. This can be inferred that any change in life of those teachers, individually, or concerning the Thai classical music was normally happened under the law of nature. Since every behavior, feeling, and thought was uncertain, all kinds of thing kept changing all the time, and everything was not real, both concretely and abstractly, according to the Teaching Principles in Buddhism.

Keywords: an analysis, the relationship, Thai classical music teachers, the teaching principles in Buddhism

ความเป็นมาของปัญหา

ปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่มนุษย์นำมาใช้ในการดำรงชีวิตด้านจิตใจ คือศาสนา คำว่า ศาสนา (Religion) แปลว่า สัมพันธหรือผูกพัน หมายถึง ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับพระเจ้า ตรงกับภาษาบาลีว่าสาสน แปลว่า คำสั่งสอน คำสั่ง หมายถึง ข้อห้ามทำความชั่ว ที่เรียกว่า ศีลหรือวินัย และเป็นคำสอน หมายถึงแนะนำให้ทำความดีที่เรียกว่าธรรมะ รวมเรียกว่า ศีลธรรม (เดือน คำดี, 2541) ศาสนาเป็นสิ่งที่ยึดเหนี่ยวทางจิตใจของมนุษย์ ทุกศาสนามีวัตถุประสงค์เดียวกันคือสอนให้ศาสนิกชนเป็นคนดี มีคุณธรรม จริยธรรม สามารถดำรงชีวิตอยู่ในสังคมได้ด้วย ความเข้าใจตนเอง เข้าใจสังคม เข้าใจโลก แต่ละศาสนามีองค์ประกอบเหมือนกัน คือ ศาสดา คัมภีร์คำสอน นักบวชหรือสาวก ศาสนสถาน สัญลักษณ์หรือพิธีกรรม (เดือน คำดี, 2541)

ศาสนาพุทธสอนเรื่องของธรรมชาติการดำรงชีวิตให้สอดคล้องกับธรรมชาติ องค์ประกอบของศาสนาพุทธ คือ 1) ศาสดาของศาสนาพุทธคือพระพุทธเจ้า 2) คัมภีร์คือพระไตรปิฎก 3) นักบวชหรือสาวกคือพระภิกษุและคฤหัสถ์ที่ประพฤติปฏิบัติตามคำสอนของศาสนา 4) ศาสนาสถาน เช่น พุทธคยา วัด 5) สัญลักษณ์หรือพิธีกรรม เช่น ธรรมจักร การกราบ เป็นต้น 6) คัมภีร์ของศาสนาพุทธคือพระไตรปิฎก ที่รวมหลักคำสอนของพระพุทธเจ้าไว้

ให้ศาสนิกชนได้ศึกษา เพื่อนำไปใช้ในการดำรงชีวิตประจำวัน ทั้งเกี่ยวกับตนเอง ครอบครัว และสังคม หากแต่มนุษย์จะดำรงชีวิตอย่างไรให้สอดคล้องกับการเกิดเองเป็นเองของธรรมชาติ ศาสตร์ทุกศาสนามีหลักศาสนาพุทธเข้าไปเกี่ยวข้อง การดำรงชีวิตของมนุษย์จะสัมพันธ์กับหลักศาสนาของตน หากไม่ได้ศึกษาหลักศาสนาอย่างลึกซึ้ง จึงไม่เข้าใจถึงแก่นแท้ที่แท้จริงของศาสนาที่สัมพันธ์กับตนเอง ครอบครัว สภาพแวดล้อม และสังคมที่ตนเองเกี่ยวข้องได้ บทสรุปของคำสอนศาสนาพุทธคือโอวาทปาติโมกข์ หรือหลักธรรมที่เป็นแนวทางที่พุทธบริษัทพึงปฏิบัติ 3 ประการ ได้แก่ 1) การไม่ทำบาปทั้งปวง 2) การทำกุศลให้ถึงพร้อม 3) การทำจิตใจให้บริสุทธิ์ หมายถึง การละการทำชั่ว ทำความดี ทำจิตใจให้บริสุทธิ์ คำสอนดังกล่าวชี้ให้เห็นถึงเรื่องกฎแห่งกรรมหรือกฎแห่งการกระทำ กฎแห่งกรรมมีอยู่ว่าทำสิ่งใดแล้วย่อมได้รับผลสิ่งนั้น ไม่ว่าจะเป็นสิ่งที่ดีหรือไม่ดี (ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว ทำอย่างไรได้รับผลอย่างนั้น) (วัดสวนอริยธรรม, 2549) กฎแห่งกรรมจะอธิบายการเวียนว่ายตายเกิดของมนุษย์และสัตว์โลกว่า การตายหมายถึงสังขาร (ร่างกาย) ผุสลายไปตามกาลเวลาเท่านั้น ส่วนวิญญาณที่อยู่ข้างในจะออกจากร่างแล้วไปจุติใหม่ในภพภูมิ (31ภพภูมิ) ที่เหมาะสมกับผลการกระทำของวิญญาณดวงนั้นๆ

เมื่อวาระกรรมที่จะต้องชดใช้ในแต่ละภพภูมิหมดลง ก็จะไปจุติในภพภูมิใหม่ทั้ง 31 ภพภูมิ และเมื่อถึงวาระหนึ่งก็มาเกิดเป็นมนุษย์ ซึ่งมนุษย์ก็มีหลายระดับชั้น การที่บุคคลใดเกิดเป็นมนุษย์จะอยู่ในฐานะอย่างไร สภาพแวดล้อมอย่างไร มีหน้าที่การงานอย่างไร ฯลฯ เกิดจากผลการกระทำของตนเองในอดีตทั้งสิ้น (พระสมณบุญ วราสโย, 2546)

ดนตรีไทยเป็นศาสตร์สาขาหนึ่งที่เป็นเอกลักษณ์ของชาติไทย แสดงให้เห็นถึงความเป็นเอกราชของชาติไทยทางด้านวัฒนธรรมดนตรี ที่มีการศึกษามาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน การศึกษาดนตรีไทยในอดีตมีการศึกษากันเองตามธรรมชาติ เช่น ศึกษาในบ้าน วัด และในวัง ภายหลังพัฒนามาศึกษาในสถาบันการศึกษา ในมหาวิทยาลัย วิทยาลัยต่างๆ ส่วนการจัดการศึกษานอกสถาบันการศึกษาก็ยังดำเนินอยู่ เช่น การศึกษาด้วยตนเอง การศึกษาเอกเทศ การจัดการศึกษาตามบ้าน การศึกษาหลักสูตรระยะสั้นตามความสนใจของผู้เข้าศึกษา ซึ่งการศึกษาทั้ง 2 ประเภท มีวัตถุประสงค์เพื่อการออกไปประกอบอาชีพเพื่อให้ชีวิตสามารถดำรงอยู่ได้ทั้งสิ้น เนื้อหาของศาสตร์ด้านดนตรีไทย เช่น ประวัติ คีตกวีและนักดนตรีไทย ประวัติความเป็นมาของดนตรีไทย เครื่องดนตรีไทย การประสมวงดนตรีไทย เพลงไทย การนำเทคโนโลยีมาใช้ในการศึกษาดนตรีไทย การให้ครูดนตรีไทย การสืบทอดวัฒนธรรมดนตรีไทย การปฏิบัติเครื่องดนตรีไทย เป็นต้น พัฒนาการของการศึกษาดนตรีไทยได้เปลี่ยนแปลงไปตามยุคตามสมัยตามสภาพการเปลี่ยนแปลงของสังคมและความต้องการของคนแต่ละยุคแต่ละสมัย (มาศสุภา เพชรรักษ์, 2550)

บุคลากรกลุ่มหนึ่งที่มีบทบาทในการจัดการศึกษาดนตรีไทยคือครูดนตรีไทย ครูดนตรีไทย

แบ่งเป็น 2 กลุ่ม คือ ครูที่มีเฉพาะจิตวิญญาณแต่ไม่มีสังขาร ได้แก่ ครูที่เป็นเทพ เทวดา ครูที่ตายไปแล้ว ซึ่งครูกลุ่มนี้มีความสัมพันธ์กับหลักคำสอนศาสนา พุทธเรื่องของจิตวิญญาณ คือร่างกายผุสลายไปแล้วแต่จิตวิญญาณไม่ตาย ความรู้ ความคิด ประสบการณ์ทางด้านดนตรีไทยที่ได้สร้างสมไว้ขณะที่มีชีวิตอยู่ยังมีอยู่ในจิตวิญญาณดวงนั้นๆ ถึงแม้ว่าจะเสียชีวิตไปแล้วก็ตาม ในทางดนตรีไทยยังมีความเชื่อว่าครูเหล่านั้นยังเป็นครูดนตรีไทยอยู่ในพิธีกรรมไหว้ครูหรือแสดงดนตรีหรือการปฏิบัติเครื่องดนตรีแต่ละครั้งจะต้องไหว้ครูเหล่านั้นด้วย เป็นแนวคิดที่สอดคล้องกับหลักคำสอนในศาสนาพุทธที่ว่า การตายคือการผุสลายของร่างกายเท่านั้นแต่จิตวิญญาณไม่ได้ตาย ครูอีกกลุ่มหนึ่งคือครูที่มีทั้งสังขารและจิตวิญญาณ ได้แก่ ครูที่มีชีวิตอยู่และครูพักลักจำ ครูที่มีชีวิตอยู่ปัจจุบันที่มีพร้อมทั้งร่างกายและจิตวิญญาณที่สอนดนตรีไทยอยู่ในปัจจุบันก็ถือเป็นครูทางดนตรีไทย ส่วนครูพักลักจำ หมายถึง ครูที่ไม่ได้สอนบุคคลนั้นๆ โดยตรง แต่ผู้เรียนดนตรีไทยไปจำหลักการต่างๆ ของครูเหล่านั้น มาก็ถือเป็นครูทางดนตรีไทยอีกประเภทหนึ่งที่จะต้องสำนึกในบุญคุณของครูเหล่านั้น

ครูในทางดนตรีไทยเป็นผู้อบรมสั่งสอนถ่ายทอดวิชาความรู้ ให้ความรัก ความเมตตาต่อศิษย์ ครูเป็นผู้เสียสละที่ไม่แพ้บุพการี ครูจึงเป็นปูชนียบุคคลที่มีความสำคัญ ในการให้การศึกษทั้งในด้านวิชาการ ประสบการณ์ เป็นผู้มีความเสียสละดูแลเอาใจใส่ สั่งสอนอบรมให้ศิษย์ได้ประสบความสำเร็จในชีวิต ทั้งด้านการศึกษาเพื่อนำความรู้ไปประกอบอาชีพเพื่อพัฒนาตนเอง สังคมและประเทศชาติ และครูจึงเป็น 1 ในองค์คุณทั้ง 5 ในศาสนาพุทธ ซึ่งประกอบด้วย พระพุทธ (พระพุทธเจ้า)

พระธรรม (คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า) พระสงฆ์ (สาวกหรือผู้ปฏิบัติตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า) พ่อแม่ (ผู้ให้กำเนิดชีวิต) และครูอาจารย์ (ผู้ประสิทธิ์ประสาทความรู้ให้แก่ศิษย์) ซึ่งองค์คุณทั้ง 5 ถือเป็นองค์คุณเบื้องต้น ที่มีคุณค่าต่อชีวิต ที่จะประมาทประมาส ลบหลู่หรือล่วงเกิน ด้วยวิธีการใดวิธีการหนึ่งไม่ได้ หากมีเหตุให้ประมาท ประมาส ลบหลู่หรือล่วงเกิน ผลการกระทำจะส่งกลับมหาผู้กระทำ จะทำให้ชีวิตไม่รุ่งเรือง (พระโพธิ์ศรีสุริยะ เขมรโต, ชีตโรม, 2548) ผลกรรมที่จะส่งกลับต่อผู้ที่ลบหลู่องค์คุณของครูคือหลักคำสอนในศาสนาพุทธเรื่องกฎแห่งกรรม ในทางดนตรีไทยจะสอนเรื่องดังกล่าวให้แก่ศิษย์เพื่อกันการลบหลู่ การประมาท การประมาสหรือล่วงเกินครู จึงมีพิธีกรรมไหว้ครูดนตรีไทย การไหว้ครูด้วยพิธีกรรมที่เป็นรูปธรรม เช่น พิธีกรรมไหว้ครูดนตรีไทยก่อนเข้าศึกษาดนตรีไทย โดยการนำดอกไม้ ธูป เทียน ไปมอบให้แก่ครูเพื่อฝากตัวเป็นศิษย์ เมื่อครูรับเป็นศิษย์แล้ว ในขณะที่มีการศึกษาดนตรีไทย เช่น ครูจะสอนให้ไหว้ครูก่อนหรือหลังการบรรเลงเครื่องดนตรีไทยทุกครั้ง จะต้องไหว้ครูก่อนทุกครั้ง ด้วยการยกมือไหว้พฤติกรรมที่ยกมือไหว้หมายถึงการไหว้ครูนั่นเอง และเมื่อสำเร็จการศึกษาดนตรีไทย ซึ่งจะต้องผ่านพิธีกรรมไหว้ครูก่อน จะเห็นได้ว่าเมื่อนักดนตรีไทยจะบรรเลงเครื่องดนตรีไทยแต่ละครั้งจะมีการไหว้ครูทุกครั้ง ซึ่งพฤติกรรมการไหว้ครูเป็นสัญลักษณ์ของศาสนาพุทธ และครูก็คือองค์คุณในศาสนาพุทธนั่นเอง

วัตถุประสงค์ของการไหว้ครู เพื่อเป็นการอุทิศส่วนกุศลด้วยการถวายเครื่องสักการะแก่ครูอาจารย์ที่ประสิทธิ์ประสาทความรู้ให้แก่ศิษย์ เพื่อให้ผู้เรียนเกิดความมั่นใจในการเรียนดนตรีเมื่อได้ผ่านพิธีกรรมมาแล้ว เพื่อเป็นการขออโหสิกรรม หาก

ศิษย์ได้กระทำการสิ่งผิดพลาดโดยรู้เท่าไม่ถึงการณ์ทั้งทางกาย วาจา ใจ เพื่อใช้สำหรับต่อทำร่ำที่เป็นเพลงหน้าพาทย์ชั้นสูงที่มีความเชื่อมาแต่โบราณว่าเพลงหน้าพาทย์บางเพลงจะต้องต่อทำร่ำในพิธีไหว้ครู จึงจะเกิดเป็นสิริมงคลทั้งแก่ผู้สอนและผู้เรียน และเพื่อเป็นสิ่งเตือนสติให้ศิษย์ระลึกถึงครู อันเป็นเครื่องเตือนใจให้ประพฤติด้านสิ่งที่ตั้งงามอยู่ในศีลธรรมจรรยา ตั้งตนอยู่ในโอวาทคำสั่งสอนของครูบาอาจารย์ ซึ่งล้วนแต่เป็นการกัณกรรมที่ไม่ดีที่จะทำต่อครูและผลกรรมนั้นจะส่งผลกลับถึงศิษย์ในอนาคตตามหลักคำสอนในศาสนาพุทธเรื่องกฎแห่งกรรมนั่นเอง

ความสัมพันธ์ของครูดนตรีไทยกับหลักคำสอนในศาสนาพุทธ ได้สืบทอดมาเป็นเวลานานจนถึงปัจจุบันนี้ แม้สังคมจะเปลี่ยนไปยุคก็สมัยดนตรีไทยซึ่งเป็นดนตรีประจำชาติของไทยก็ยังคงอยู่และสืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน ด้วยความเป็นอัจฉริยะของครูดนตรีไทยที่ได้สอนด้วยการสอดแทรกหลักคำสอนของศาสนาพุทธไว้ในกระบวนการเรียนการสอนอย่างสอดคล้องและสัมพันธ์กันทั้งด้านดนตรีไทยและศาสนาพุทธ ซึ่งความสัมพันธ์ของครูดนตรีไทยกับหลักคำสอนในศาสนาพุทธยังไม่ได้นำมากล่าวไว้ให้เห็นประจักษ์ จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่จะศึกษาเรื่องการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของครูดนตรีไทยกับหลักคำสอนในศาสนาพุทธ เพื่อชี้ให้เห็นถึงคุณค่าของความสัมพันธ์ของศาสตร์ทั้ง 2 สาขา และนำมาใช้ในการจัดการศึกษาวิชาชีวิตดนตรีไทย ในอันที่จะอนุรักษ์ สืบทอด ส่งเสริมและเผยแพร่วัฒนธรรมดนตรีประจำชาติของไทยให้คงอยู่สืบไป และเพื่อชี้ให้เห็นถึงการพัฒนาคุณภาพด้านจิตใจของบุคลากรด้านดนตรีไทยควบคู่ไปกับการจัดการศึกษา

วิชาศึกษาดนตรีไทยโดยใช้หลักคำสอนในศาสนาพุทธ
มาเป็นแนวทางในการพัฒนาอย่างสอดคล้อง

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาประเภทของครูดนตรีไทย
2. เพื่อวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของ
ครูดนตรีไทยที่เกี่ยวข้องกับหลักคำสอนในศาสนา
พุทธ

วิธีดำเนินการวิจัย

ประชากรและกลุ่มตัวอย่าง

1. ผู้เชี่ยวชาญด้านดนตรีไทย จำนวน 3 คน
2. กลุ่มตัวอย่างด้านศาสนา
 - 2.1 พระภิกษุสงฆ์ที่ปฏิบัติตามหลักคำสอน
ของศาสนาพุทธ จำนวน 3 รูป
 - 2.2 คฤหัสถ์ที่ปฏิบัติตามหลักคำสอนของ
ศาสนาพุทธ จำนวน 3 คน

เครื่องมือที่ใช้ในการเก็บข้อมูล

ใช้การวิเคราะห์เอกสาร และการสัมภาษณ์

การเก็บรวบรวมข้อมูล

เก็บรวบรวมข้อมูล 2 ส่วน คือ ข้อมูล
เกี่ยวกับเอกสาร ศึกษาจากเอกสาร งานวิจัย และ
เอกสารอื่นๆ และการสัมภาษณ์ นำข้อมูลที่ได้จาก
การวิเคราะห์

การวิเคราะห์ข้อมูล

ผู้วิจัยนำข้อมูลที่ได้จากการดำเนินกิจกรรม
วิจัยในแต่ละช่วง มาจัดระเบียบข้อมูลให้เป็น
หมวดหมู่ ตามประเด็นเนื้อหาที่ค้นพบ วิเคราะห์
ข้อมูลโดยใช้การวิเคราะห์เนื้อหา (Content analysis)
และนำเสนอข้อมูลในรูปแบบการพรรณนาเชิง
วิเคราะห์ (Descriptive analysis)

ผลการวิจัย

ผลการวิจัยเรื่องครูดนตรีไทย พบว่า
ครูดนตรีไทยแบ่งเป็น 2 ประเภท คือ ครูดนตรีไทย
ที่เป็นเทพหรือดุริยเทพ และครูดนตรีไทยที่เป็น
มนุษย์ ดังต่อไปนี้

1. ครูดนตรีไทยที่เป็นเทพหรือดุริยเทพ มี 2
ประเภท คือ เทพหรือดุริยเทพที่เกี่ยวข้องกับดนตรี
ไทยโดยตรง มี 3 องค์ ได้แก่ พระวิษณุกรรม
พระปัญจสิงขร และพระประคนธรรพ เหตุที่นัก
ดนตรีไทยเชื่อว่าดุริยเทพทั้ง 3 องค์ เป็นครูดนตรีไทย
เพราะเชื่อว่า พระวิษณุกรรมอยู่ในชั้นดาวดึงส์เป็น
เทพที่เป็นช่างสร้างเครื่องดนตรีซึ่งเป็นเครื่องมือ
สำคัญของนักดนตรีไทย ส่วนพระปัญจสิงขรเป็น
เทพที่อยู่ในชั้นจาตุมหาราชิกา มีหน้าที่บรรเลงดนตรี
ขับร้องและฟ้อนรำบำเรอเทพเจ้าและเทพนิกร
มีความสามารถในการบรรเลงพิณ ถือเป็นคนเจ้า
แห่งเครื่องดนตรี ทั้งเครื่องดีด สี ดี เป่า และขับร้อง
ส่วนพระประคนธรรพเป็นหัวหน้าของเหล่าคนธรรพ
อยู่ในชั้น จาตุมหาราชิกา มีความสามารถด้านดนตรี
และขับร้อง เป็นผู้ประดิษฐ์พิณ ซึ่งคนธรรพมีหน้าที่
ขับร้องและเล่นดนตรีบำเรอเทวดา ในทางดนตรีไทย
ถือเป็นผู้ควบคุมวงดนตรี โดยมีตะโพนเป็นเครื่อง
กำกับจังหวะที่สูงสุดของดนตรีไทย นักดนตรีไทย
จึงถือว่าพระประคนธรรพเป็นครูเครื่องหนัง เครื่อง
กำกับจังหวะ และผู้ควบคุมวงดนตรีไทย ส่วนครูที่
เป็นเทพหรือดุริยเทพที่เกี่ยวข้องกับดนตรีไทยโดย
อ้อม หมายถึงเทพที่มีส่วนในการสนับสนุนด้านดนตรี
ไทย เช่นสภาพความเป็นอยู่ของนักดนตรีไทย เช่น
พระอิศวร พระนารายณ์ พระพรหม พระอินทร์ พระ
พิฆเนศ พระพราหมณ์ พระฤๅษีต่างๆ ซึ่งความสัมพันธ์
ของครูดนตรีไทยที่เป็นเทพกับการดนตรีไทยใน
ปัจจุบันจะสัมพันธ์กัน คือ ครูที่สร้างเครื่องดนตรี

ได้แก่ แหล่งผลิตเครื่องดนตรีต่างๆ ครูที่เกี่ยวข้องกับวิชาการดนตรี เช่น ครูเปียโน ครูเครื่องสาย ครูขับร้อง และครูที่เกี่ยวข้องกับการควบคุมวงดนตรี ได้แก่ เครื่องดนตรีประเภทเครื่องกำกับจังหวะที่ทำหน้าที่ควบคุมวงดนตรี ซึ่งสอดคล้องสัมพันธ์กับหน้าที่ของครูที่เป็นดุริยางคชนิกคนดนตรีไทยถือเป็นครูคนดนตรีไทยนั่นเอง

2. ครูดนตรีไทยที่เป็นมนุษย์ หมายถึง ครูที่ทำหน้าที่ด้านการสอนดนตรีไทย มี 4 กลุ่ม คือ ครูดนตรีไทยที่เสียชีวิตไปแล้ว ครูดนตรีไทยที่มีชีวิตอยู่ ครูพักลักจำและครูช่างทำเครื่องดนตรี กลุ่มครูที่เสียชีวิตไปแล้วคือครูที่ทำการดนตรีไทย ทำหน้าที่สืบทอดดนตรีไทยให้กับครูที่มีชีวิตอยู่ เป็นการสืบทอดกันอย่างต่อเนื่อง เมื่อถึงวาระหนึ่งของชีวิตครูเหล่านี้เสียชีวิตไปตามวาระกรรมของแต่ละคน นักดนตรีไทยยังถือว่าครูเหล่านี้ยังถือเป็นครูดนตรีไทยอยู่ในพิธีกรรมไหว้ครูจะไหว้ครูเหล่านี้ด้วย ส่วนครูที่ยังมีชีวิตอยู่หมายถึงครูที่สอนอยู่ในปัจจุบัน ทั้งในสำนักดนตรี ชุมรมดนตรี โรงเรียนสอนดนตรี สถาบันการศึกษา และหน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับดนตรีไทย ซึ่งกระจายอยู่ทั่วประเทศไทย ครูแต่ละคนมีความเชี่ยวชาญในการปฏิบัติเครื่องดนตรีไทยที่แตกต่างกัน เช่น ครูเปียโน ครูเครื่องสาย ครูขับร้อง และครูอีกประเภทหนึ่งคือครูพักลักจำ หมายถึงครูที่ไม่ได้สอนดนตรีไทยให้กับบุคคลนั้นๆโดยตรง แต่นักดนตรีไปแอบจำเพลง จำวิธีการบรรเลงหรือกลเม็ดในการบรรเลงต่างๆ ของครูเหล่านั้นมา ถือเป็นครูพักลักจำ นักดนตรีถือเป็นครูของตัวเองด้วย แม้ไม่ได้สอนกันโดยตรง แต่มีโอกาสรับความรู้จากท่าน ด้วยการรับฟัง การได้เห็น จากคำบอกเล่า จากการอ่าน หรือโดยวิธีอื่นๆ หรือรับรู้มาจากผู้ที่ไม่ใช่นักดนตรีไทยแต่เคยให้คำแนะนำเกี่ยวกับดนตรีไทย นักดนตรี

ไทยจะถือว่าเป็นครูของตนทั้งสิ้น และบุคคลอีกกลุ่มหนึ่งที่มิบทบาทสำคัญในการสืบทอดดนตรีไทยคือครูช่างทำเครื่องดนตรี ซึ่งเป็นอุปกรณ์สำคัญในการประกอบอาชีพดนตรีไทย ในทางดนตรีไทยถือเป็นครูอีกประเภทหนึ่งด้วย

ความสัมพันธ์ของครูดนตรีไทยกับหลักคำสอนในศาสนาพุทธ โดยการวิเคราะห์ ด้านกฎแห่งกรรมและกฎธรรมชาติ ดังต่อไปนี้

1. ความสัมพันธ์ของครูดนตรีไทยกับกฎแห่งกรรม ครูดนตรีไทย ทั้งครูที่เป็นเทพหรือดุริยางคและครุมนุสย์ ได้แก่ ครูดนตรีไทยที่เสียชีวิตไปแล้ว ครูดนตรีไทยที่ยังมีชีวิตอยู่ในปัจจุบัน ครูพักลักจำและครูช่างทำเครื่องดนตรี ครูเหล่านี้เกี่ยวข้องกับกฎแห่งกรรมในศาสนาพุทธ คือด้านกรรมจำแนกตามฐานะที่ให้ผล ครูดนตรีไทยที่กล่าวมาทุกประเภทมีสิ่งเหมือนกัน คือ มีจิตวิญญาณเหมือนกัน แต่การที่ครูดนตรีไทยกระจายอยู่ตามภพภูมิต่างๆ 31 ภพภูมิเป็นผลมาจาก การกระทำของตนเอง (วิบากกรรม) และการที่แต่ละองค์เกี่ยวข้องกับดนตรีไทยที่แตกต่างกัน เกิดจากผล การกระทำของแต่ละองค์เช่นเดียวกัน (วิบากกรรม) ครูเหล่านั้นเคยมีประสบการณ์ด้านดนตรีไทยมาก่อน เมื่อตายไปไม่ว่าจะไปอยู่ในภพภูมิใด ประสบการณ์ทางดนตรียังมีความทรงจำ (สัญญา) จะปรากฏออกมาเมื่อมีเหตุปัจจัยเหมาะสม เพราะร่างกายตายไปและจิตวิญญาณไม่ตาย ความทรงจำยังติดจิตวิญญาณไปจุติในภพภูมิต่างๆ ด้วยเหตุนี้เองจึงทำให้ครูดนตรีไทยไปจุติอยู่ในภพภูมิต่างๆ

2. ความสัมพันธ์ของครูดนตรีไทยกับกฎธรรมชาติ ครูดนตรีไทยที่กระจายอยู่ในภพภูมิที่ต่างกันเกิดจากผลกรรมที่ครูเหล่านั้นได้กระทำไว้ แต่เนื่องจากครูดนตรีไทยเหล่านี้ได้อยู่ภายใต้กฎธรรมชาติ

กฎธรรมชาติเป็นลักษณะธรรมชาติของสรรพสิ่ง 3 ประการคือ **อนิจจัง** หมายถึงความไม่เที่ยง ความไม่จีรังยั่งยืนของสรรพสิ่ง เมื่อเวลาผ่านไปทุกอย่างก็เปลี่ยนแปลงไปตามเวลา **ทุกขัง** หมายถึง ความทนได้ยาก เป็นสภาพที่ไม่อาจทนอยู่ในสภาพเดิมได้ มีการเสื่อมสลายไปเป็นธรรมดา และ **อนัตตา** หมายถึงความไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตนที่จะยึดมั่นถือมั่นไม่ให้เปลี่ยนแปลงไม่ได้ ทุกสิ่งทุกอย่างไม่ใช่ตัวตนที่แท้จริง เพราะฉะนั้นทุกสิ่งทุกอย่าง ทุกพฤติกรรมทั้งทางกายและจิตวิญญาณของครุคนตริไทยทั้งที่เป็น ดุริยเทพและครุที่เป็นมนุษย์ ทั้งหมดอยู่ภายใต้กฎธรรมชาติ ที่มีการเกิด การตาย (การตายหมายถึงการ ผุสลายของกายสังขารแต่วิญญาณไม่ตายจะไปจุติ ในภพภูมิใหม่) การปรับเปลี่ยนภพภูมิตามวิบากกรรมของตน หรือเรียกว่าเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏ 31 ภพภูมิ การเปลี่ยนแปลงใดๆทั้งหมดของครุคนตริไทย ทั้งทางกายและทางจิตวิญญาณเป็นเรื่องของกฎธรรมชาตินั่นเอง

3. ความสัมพันธ์ของการไหว้ครุคนตริไทยกับกฎแห่งกรรม เมื่อครุทั้ง 2 ประเภทจุติอยู่ในภพภูมิต่างๆ ในพิธีกรรมไหว้ครุจะไหว้ครุคนตริไทยทั้งหมดและไหว้สิ่งมีคุณที่สนับสนุนการมีชีวิตอยู่ของครุคนตริไทย พิธีกรรมไหว้ครุจะสืบทอดระหว่างครุคนตริไทยที่อยู่ในภพภูมิต่างๆ ให้รับทราบและมาร่วมในพิธีไหว้ครุ เพื่อแสดงความเคารพ การอุทิศส่วนกุศลให้ครุ การขอขมากรรมต่อครุ อัญเชิญครุมาร่วมพิธีกรรมไหว้ครุ โดยครุที่เป็นมนุษย์ทำหน้าที่เป็นประธานในการอ่านโองการไหว้ครุ และเป็นตัวกลางสื่อกับครุประเภทต่างๆ เช่น พระรัตนตรัย (พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์) บิดามารดา ครุคนตริไทย (ครุ ปู่พาทย์ ครุ เครื่องสาย และครุ ขั้วร้อง) ได้แก่ ครุที่เป็นเทพ ครุที่มีชีวิตอยู่ ครุที่เสียชีวิตไปแล้ว ครุพักลักจำ และจิต

วิญญาณอื่นๆให้มาร่วมในพิธีไหว้ครุ หากกระทำผิดพลาดผลกรรมจะเกิดกับศิษย์ทั้งหมด (เป็นกรรมของหมู่คณะตามบทบาทของกรรม) และเป็นกรรมหนักหรือนั่นตรัยกรรม หากทำถูกต้องบุญกุศลจะเกิดกับศิษย์เช่นกัน เพราะฉะนั้นการกำหนดคุณสมบัติเฉพาะของบุคคลที่จะทำพิธีไหว้ครุคนตริไทยหรืออ่านโองการไหว้ที่มีคุณสมบัติพร้อมทั้งด้านคุณธรรมและด้านดนตรี เพื่อป้องกันกรรมที่ไม่ดีที่จะส่งผลถึงบุคคลและจิตวิญญาณที่เกี่ยวข้องกับวงการดนตรีไทยด้วย

อภิปรายผล

จากการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของครุคนตริไทยกับหลักคำสอนในศาสนาพุทธ เพื่อศึกษาเรื่องครุคนตริไทย และเพื่อวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของครุคนตริไทยที่เกี่ยวข้องกับหลักคำสอนในศาสนาพุทธ ด้าน กฎแห่งกรรมและกฎธรรมชาติ ในศาสนาพุทธถือว่าครุเป็น 1 ในทิส 6 ผู้อยู่เบื้องขวาของเรา และเป็น 1 ในองค์คุณทั้ง 5 (คือ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ พ่อแม่ ครูอาจารย์) (กัลยาณมิตร, 2547) ผลการวิจัยเกี่ยวกับครุคนตริไทย พบว่า ครุคนตริไทยแบ่งเป็น 2 ประเภท คือ ครุคนตริไทยที่เป็นเทพหรือดุริยเทพ และครุที่เป็นมนุษย์ (ทั้งที่ยังมีชีวิตอยู่และเสียชีวิตไปแล้ว ครุพักลักจำ ครุช่างทำเครื่องดนตรี) ส่วนครุคนตริไทยที่เป็นเทพ มี 2 ประเภท คือ เทพหรือดุริยเทพที่เกี่ยวข้องกับคนตริไทยโดยตรง 3 องค์ ได้แก่ พระวิษณุกรรม พระปัญจสิงขรณ และพระประคนธรรพ เหตุที่นักดนตรีไทยเชื่อว่าดุริยเทพทั้ง 3 องค์ เป็นครุคนตริไทย เพราะพระวิษณุกรรมเป็นเทพที่เป็นช่างที่สร้างสรรพสิ่งในโลกและสร้างเครื่องดนตรีด้วย ส่วนพระปัญจสิงขรณมีหน้าที่บรรเลงดนตรี ขั้วร้องและฟ้อนรำเราเทพเจ้าและ

เทพนิกรในชั้น จาตุมหาราชิกา ถือเป็นเทพเจ้าแห่งเครื่องดนตรี และพระประคนธรรพ์เป็นหัวหน้าของคณธรรพอยู่ในชั้น จาตุมหาราชิกา มีหน้าที่ขับร้องและเล่นดนตรีบำเรอเทวดา ในทางดนตรีไทยถือเป็นผู้ควบคุมวงดนตรี(ครูเครื่องหนัง) ตะโพนจึงเป็นสัญลักษณ์แทนพระประคนธรรพ ส่วนครูดนตรีไทยที่เป็นเทพหรือดุริยเทพโดยอ้อมหมายถึงครูที่สนับสนุนด้านดนตรีไทย เช่น สภาพ ความเป็นอยู่ของนักดนตรีไทย และปัจจัยอื่นๆที่สนับสนุนให้การดนตรีไทยดำเนินไปได้ ได้แก่ พระอิศวร พระนารายณ์ พระพรหม พระอินทร์ พระพิฆเนศ พระพิราพ พระฤาษีต่างๆ เนื่องจากนักดนตรีไทยในอดีตเชื่อว่าดนตรีไทยมิได้เกิดจากความคิดและมีมนุษย์เท่านั้น ได้สืบทอดมาจากการสร้างสรรค์ของเทพต่างๆ และการถ่ายทอดมาสู่ครูดนตรีที่เป็นมนุษย์ต่อๆ กันมาอีกด้วย ครูทั้ง 2 ประเภท มีความสัมพันธ์กันตาม กฎแห่งกรรมในศาสนาพุทธ ที่แบ่งภพภูมิของสัตว์โลกไว้ 31 ภพภูมิ เมื่อกายแตกดับแต่วิญญาณไม่ตาย วิญญาณจะไปจุติใหม่ตามภพภูมิต่างๆ ตามวิบากกรรมของตนเอง เพราะฉะนั้นความสัมพันธ์ของวิญญาณครูดนตรีไทยที่อยู่ในภพภูมิต่างๆ จะสัมพันธ์กันอยู่ เป็นไปตามกฎแห่งกรรมด้านบพบาทของกรรม (ทุกคนมีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์) การไปจุติในภพภูมิต่างๆก็เกิดจากวิบากกรรมของครูแต่ละคน และการจุติใหม่จะเปลี่ยนภพภูมิไปเรื่อยๆ ตามวิบากกรรมของแต่ละคน อย่างไรก็ตามการไปจุติในภพภูมิต่างๆของครูดนตรีไทย ย่อมเปลี่ยนแปลงไปเรื่อยๆ ตามกฎของธรรมชาติ อนิจจังทุกขัง อนัตตา ซึ่งสอดคล้องกับผลการวิจัยของจิรศักดิ์ แสงพลสิทธิ์ (2545) วิจัยเรื่อง แนวคิดเรื่องธรรมชาติในทัศนะของสัตยา นารายณ โกเอนก้าพบว่าโกเอนก้าให้ความหมายของธรรมชาติว่า

ธรรมชาติคือธรรมชาติ หมายถึงกฎของธรรมชาติ ธรรมชาติคือสิ่งสากล เป็นกฎสากลที่เกิดขึ้นจริงกับมนุษย์และสัตว์ ซึ่งได้รับเท่าเทียมกันและเป็นไปตามกฎธรรมชาติ

ส่วนความสัมพันธ์ของครูดนตรีไทยที่เป็นดุริยเทพกับครูที่เป็นมนุษย์ในปัจจุบัน กล่าวคือ ครูที่สร้างเครื่องดนตรีในปัจจุบันสัมพันธ์กับครูที่เป็นดุริยเทพได้แก่พระวิษณุกรรม ครูที่เกี่ยวข้องกับวิชาการดนตรี ได้แก่ครูปี่พาทย์ ครูเครื่องสาย ครูขับร้องสัมพันธ์กับครูที่เป็นดุริยเทพคือพระปัญจสิงขรและครูควบคุมวงดนตรีสัมพันธ์กับครูดุริยเทพคือพระประคนธรรพ

สรุปผลการวิจัย

การวิจัยเรื่องการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างครูดนตรีไทยกับหลักคำสอนในศาสนาพุทธ เป็นการชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของดนตรีไทยกับศาสนาพุทธที่ครูดนตรีไทยได้สอดแทรกหลักคำสอนของศาสนาพุทธไว้ในหลักการสอนดนตรีไทย ตั้งแต่เริ่มเข้าศึกษา ตลอดระยะเวลาของการศึกษา การสำเร็จการศึกษา และการออกไปประกอบอาชีพทางดนตรีไทย โดยสืบทอดดนตรีไทยให้รุ่นต่อรุ่นอย่างต่อเนื่อง การสืบทอดที่มาจากภายในจิตวิญญาณของครูและศิษย์ที่ยอมรับ ซึ่งกันและกัน การนำหลักศาสนาพุทธมาใช้ควบคู่กับการจัดการศึกษาวิชาชีพนดนตรีไทย เป็นการพัฒนาที่เริ่มต้นจากจิตใจควบคู่ไปกับการให้การศึกษาดนตรีไทย เพื่อออกไปพัฒนานุคคลอื่นให้มีคุณภาพ สิ่งหนึ่งที่ครูดนตรีไทยได้สืบทอดกันมารุ่นต่อรุ่น คือ การให้ศิษย์มีประสบการณ์ตรงในการศึกษาดนตรีไทย คือสอนทั้งด้านดนตรีและคุณธรรมจริยธรรม และศรัทธาที่ศิษย์มีต่อครูเป็น

ศรัทธาที่มาจากจิตวิญญาณของศิษย์จริงๆ จึงจะเป็นศรัทธาที่สมบูรณ์แบบที่จะเป็นครูคนไทยที่มีคุณภาพและทำหน้าที่สืบทอดวัฒนธรรมของชาติที่เป็นเอกลักษณ์และเอกราชทางด้านวัฒนธรรมของชาติ และประเด็นสิ่งสำคัญของการค้นพบในการวิจัยครั้งนี้ คือ “การสอนดนตรีไทยคือการสอนศาสนาพุทธ” ที่ได้บูรณาการเข้าด้วยกันอย่างกลมกลืนในการสืบทอดวัฒนธรรมทางดนตรีของชาตินั่นเอง

ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

1. การนำหลักการขอขมากรรมมาใช้ในการเรียนการสอนดนตรีไทยและศาสตร์สาขาอื่น
2. ศึกษาชีวประวัติและผลงานของครูดนตรีไทยแต่ละคน
3. การนำหลักคำสอนในศาสนาพุทธมาใช้ในการเรียนการสอนปฏิบัติดนตรีไทยในยุคปัจจุบัน
4. การประพันธ์เพลงไทยเกี่ยวกับหลักคำสอนในศาสนาพุทธ

เอกสารอ้างอิง

กัลยาณมิตร. (2547). **ทิศ 6 คือกลวิธีสร้างเครือข่ายคนดี**. <www.kalyanamitra.org/> (14 มีนาคม).

จิรศักดิ์ แสงพลสิทธิ์. (2545). **แนวคิดเรื่องธรรมชาติในทัศนะของสังฆยานารายณโกเณก้า**. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

เดือน คำดี. (2541). **ศาสนศาสตร์**. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.

พระโพธิ์ศรีสุริยะ เขมรโต. (2548). **จิตเดิมแท้**. ซีดีรอม วัดร่มโพธิธรรม บ้านหลัก 160 ตำบลหนองหิน กิ่งอำเภอหนองหิน จังหวัดเลย

มาศสุภา เพชรรักษ์ (2550). **สังคตินิยม**. สาขาวิชาดนตรี คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏเลย.

_____. (2531). **พัฒนาการของการศึกษาวิชาชีพดนตรีไทยสมัยรัตนโกสินทร์**. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาอุดมศึกษา คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

วัดสวนอริยธรรม. (2549). **บททำวัตรสวดมนต์**. เลย : รุ่งแสงธุรกิจการพิมพ์.

สมบุญ วราสโย, พระ. (2546). **วัฏสงสาร 31 ภพภูมิ**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เลียงเชียง.